

Truva Hazinesinin Peşinde Bir Hukuk Mücadelesi: Osmanlı Devleti ve Schliemann Davas1

A Legal Struggle in pursuit of the Treasures of Troy: The Ottoman Empire and Schliemann Trial

*Ali Sönmez**

Özet

Türkiye'den kaçırılan tarihi eserlerin geri getirilmesi konusu kamuoyunda son yıllarda yoğun bir şekilde tartışılmakla birlikte, aslında bu konu yaklaşık 150 yıldır Türkiye'nin gündemini meşgul etmektedir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batılı arkeologların Truva, Efes, Bergama, Hattuşaş gibi antik kentlerde yaptıkları kazılardan çıkarttıkları eserleri, kısmen bilgi dahilinde, kısmen hediye şeklinde, kısmen de yasal olmayan yollarla yurt dışına götürmeleri, Osmanlı Devleti'nin bu konuda bir takım önlemler almasına sebep olmuştur. Osmanlı döneminde kaçırılan eserlerin geri getirilmesi konusunda hem hukuki hem de siyasi ilk mücadele ise, Henrich Schliemann'nın 1873 yılında Truva harabelerinde bulduğu ve aynı yıl yurt dışına kaçırdığı hazinelerin geri getirilmesi için verilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, 1874 yılında Schliemann'a karşı Atina'da açılan davanın kazanılabilmesi için büyük çaba sarf etmesine rağmen, uzayan dava süreci ve bazı hukuki oyunlar nedeniyle, sulh yoluna gitmek ve eserler üzerindeki hakkından 50 bin altın Frank karşılığında vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Truva, Osmanlı, Eski Eser Kaçakçılığı, Heinrich Schliemann, Frank Calvert

Abstract

The issue of smuggling ancient treasures from Turkey and their restoration has been subject to intense discussion for the last 150 years. Since the middle of the 19th century, western archaeologists and antiquarians have worked in locations such as Troy, Ephesus, Pergamum and Hattuşaş and have taken archaeological artifacts they unearthed, either legally (as their rights or gifts) or illegally. The Ottoman authorities attempted to take measures to stop the pillaging of antiquities

* Yrd. Doç. Dr. Ali Sönmez, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, asonmez@gmail.com

throughout the state. The first political and legal attempt to bring back the ancient treasures smuggled from Turkey is the famous trial of Schliemann, who in the words of Ottoman authorities- stole the so-called “treasures of Priam” from Troy in 1873. The Ottoman representatives and lawyers, however, failed to restore the treasures to Turkey largely because first, the unwillingness of Greek authorities who decided the matter and second Schliemann’s influence in Greece. Finally the Ottoman authorities were forced to accept Schliemann’s fifty thousand franc offer and withdrew the lawsuit.

Key Words: Troy, Ottoman, Smuggling of Antiquities, Heinrich Schliemann, Frank Calvert

Arkeolojik kültür kalıntıları açısından zengin yerleri bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti, 15-16. yüzyıldan itibaren artan bir hızla Avrupa’lı arkeologlar, elçiler, sanata düşkün kişiler ve yabancı devletlerin ilgi odağı olmuştur.¹ İlber Ortaylı’nın ifadesiyle, Osmanlı Devleti’nin karşısına kültür tarihinin her türlü malzemesini sahiplenecek ve bunları değerlendirecek bir uygarlık bekçisi olma iddiası ile çıkan Batının,² Osmanlı Devleti’nin egemen olduğu toprakların tarihi zenginliğine yaklaşımı temelde iki amaçlıdır. İlki, gelişmekte olan müzeciliğin verdiği bir hızla ve adeta yağmacı bir tutumla Avrupa müzelerine eser kazandırmak; ikincisi ise arkeoloji aracılığıyla antik kültürleri tanıyarak, bunları yayın yolu ile bilim dünyasına sunmak.³

Bu nedenle, Osmanlı coğrafyasında, özellikle 19. yüzyılda, eski eser kaçakçılığı çok yaygınlaşmıştır. Bu dönemde yabancıların eski eserler konusunda giderek artan ve baskıya dönüşen istekleri karşısında Osmanlı Devleti, topraklarında bulunan eski eserlerin araştırılması ve toplanması için faaliyetlerini arttırmaya çalışacaktır.⁴

Osmanlı Devleti’nde eski eserlerin toplanması ve yapılan kaçakçılıkla ilgili ilk ciddi düzenlemeler Tanzimat Fermanı’nın ilanı sonrasında bürokrat aydın

¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz; Gürsoy Şahin, “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 42, Ankara 2007, s. 101-126; Renata Holod-Robert Ousterhout, *Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi, Sanat*, Pera Müzesi Yayını, İstanbul 2011; Zainab Bahrani-Zeynep Çelik-Edhem Eldem, *Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914*, Salt Yayınları, İstanbul 2011.

² İlber Ortaylı, "Osman Hamdi'nin Önündeki Gelenek", *I. Osman Hamdi Bey Kongresi Bildiriler (2 Ekim 1990)*, Yayına Hazırlayan: Zeynep Rona, İstanbul 1992, s. 126.

³ Gül E. Kundakçı, “19. Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım”, *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 2.

⁴ İlber Ortaylı, “Tanzimat’ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1599.

grubun öncülüğünde başlamıştır. İlk Türk müzesinin 1846 yılında Fethi Paşa tarafından kurulmasının ardından başlayan süreç,⁵ sırasıyla 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında yayınlanan Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri'nin yürürlüğe konulmasıyla devam etmiştir. Ancak bütün bu girişimler Osmanlı coğrafyasındaki eski eserlerin kaçırılmasına engel olamamıştır.

Ülke dışına götürülen eserler arasında tüm dünyada en fazla ses getiren şüphesiz Truva Hazinesi'dir. Heinrich Schliemann tarafından 1873 yılında Atina'ya kaçırılan bu eserler, sadece bir kaçırma olayı olarak değil, aynı zamanda eski eserlerin geri getirilmesi konusunda Türk tarihinin ilk hukuki ve diplomatik mücadelesi olarak da ayrı bir anlam taşımaktadır.

Schliemann'ın Truva'ya Gelişi

Almanya'da 6 Ocak 1822 tarihinde dünyaya gelen Heinrich Schliemann, küçük yaştan itibaren ticarete atılıp zaman içerisinde büyük bir tüccar olmasına rağmen, hayatını çocukluğundan beri hayali olan Truva kentini bulmaya adanmıştı. Bu yüzden, 1866-68 yılları arasında, Paris Üniversitesi'nde Arkeoloji ve Eskiçağ Bilimleri eğitimi gördü.⁶ 1868 yılında Amerikan vatandaşı olan ve 1868-69 yıllarında İthaka, Mora ve Truva'da yaptığı araştırmaları içeren tezi ile Rostock Üniversitesi'nden doktor unvanını alan Schliemann, 1869 yılında Rus eşinden boşandı ve Atinalı bir tüccarın kızı olan Sophia ile evlendi.⁷

Schliemann, Truva kentini bulmak üzere, ilk kez 1868 yılının Ağustos ayında Çanakkale'ye geldi. O Truva'yı, Hahn, Ziller ve birçok araştırmacının görüşleri doğrultusunda, Pınarbaşı Köyü yakınlarındaki Ballıdağ'da bulacağına inanıyordu. Fakat bölgede yaptığı iki haftalık araştırmada hiç bir sonuç elde edemedi. Gemiyle Atina'ya geri dönmek için Çanakkale'ye giden ve gemiyi kaçırınca iki gün kentte konaklamak zorunda kalan Schliemann'ın şansı, 15 Ağustos 1868 tarihinde Frank Calvert'le tanışmasıyla değişti.⁸

1830'lu yıllarda ailesiyle birlikte Malta'dan Çanakkale'ye gelen ve 1874 yılından itibaren Amerika'nın Çanakkale konsolosu olarak görev yapacak olan Frank Calvert (1828-1908),⁹ o sırada Hisarlık Tepesinin bir kısmının da

⁵ Geniş bilgi için bkz; Tahsin Öz, *Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler*, İstanbul 1948.

⁶ Ufuk Esin, *Heinrich Schliemann, Kazı Raporları ve Mektuplarından Seçme Parçalarla*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1991, s. 7-9. Aynı yazar, "19. Yüzyılın Sonlarında Heinrich Schliemann'ın Troya Kazıları ve Osmanlılar'la İlişkileri", *Osman Hamdi Bey Dönemi Sempozyumu 17-18 Aralık 1992*, İstanbul 1993, s. 179-180.

⁷ David A. Traill, "Schliemann's American Citizenship and Divorce", *The Classical Journal*, Vol. 77, No. 4, 1982, s. 336.

⁸ Susan Heuck Allen, *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlık*, University of California Press, 1999, s. 8. David A. Traill, "Schliemann's Dream of Troy: The Making of a Legend", *The Classical Journal*, Vol. 81, No. 1, 1985, s. 14-15.

⁹ Marcelle Robinson, *Schliemann's Silent Partner: Frank Calvert (1828-1908) Pioneer, Scholar and Survivor*, Xlibris Corporation, 2006, s. 194. Susan Heuck Allen, *a.g.e.*, s. 34.

sahibiydi.¹⁰ 1863 yılından itibaren bölgede ufak çaplı çalışmalar yapan Calvert, 1865 yılında kendisine ait arazide yaptığı kazıda Athena Tapınağı'nı keşfetmesine rağmen, kazılarını sürdüreceği maddi olanaklardan yoksundu.¹¹ Gerçekleştirdiği kazıların desteklenmesi için, British Museum'un Müdürü Newton'a, 1865 yılında, yazdığı mektuba olumlu cevap alamayan Calvert'in,¹² Schliemann'la tanışması bir dönüm noktası oldu. Schliemann'la yaptığı görüşme sonrasında ihtiyaç duyduğu finansmanı sağlayabileceğini düşünen Calvert, yaptığı çalışmaların sonuçlarını Schliemann'a gösterdi ve Hisarlık'ın "Homeros'un Troia'sı" olduğuna onu ikna etti.¹³ Schliemann ortaya çıkan bu yeni durum karşısındaki heyecanını 22 Ağustos 1868 tarihinde kız kardeşine yazdığı mektupta "...Gelecek Nisan'da tüm Hisarlık tepesini kazımaya niyetliyim, orada Pergamos'u yani Troia'nın kalesini bulacağımı düşünüyorum..."¹⁴ sözleriyle ifade edecekti.

Schliemann'ın Kazılara Başlaması

Schliemann kız kardeşine yazdığı mektupta kazılara 1869 yılında başlayacağını belirttiyse de, o yıl yaşadığı ailevi sorunlar nedeniyle Truva'ya ancak 1870 yılında gelebildi.¹⁵ Üstelik Calvert'in tüm çabalarına rağmen kazı izni hala alınabilmiş değildi. Buna rağmen çalışmalara bir an önce başlamak isteyen Schliemann, ilk kazılarını 9-19 Nisan 1870 tarihleri arasında Hisarlık tepesinin kuzey-batısında gerçekleştirdi.¹⁶ Ancak Kumkaleli iki Türk'ün sahibi olduğu arazide izin alınmadan başlayan kazılar, sahiplerinin araziyi satmak istememesi nedeniyle kısa süre içerisinde durmak zorunda kaldı. Schliemann bu durumu şu sözlerle açıklayacaktı:

"...bunlar arazide sürülerini otlatıyorlardı. Bana 12.000 kurusluk tazminat ödediğim ve yasal bir antlaşmayla kazıların bitiminden sonra kazdığım yerleri tekrar kapatacağımı taahhüt ettiğim takdirde, çalışmalarımı devam ettirmek için izin vereceklerini söylediler. Teklif bana uygun gelmedi ve mal sahipleri hiçbir fiyata tarlayı bana satmadı. Bende Safvet Paşa'ya müracaat ettim."¹⁷

¹⁰ Frank Calvert, Truva harabelerinin yakınındaki kırk dönümlük arazisini 1899 tarihinde Müze-i Hümayun'a devretmiş ve bu nedenle kendisine üçüncü dereceden Osmanlı nişanı verilmiştir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Maarif Mektubî Kalemî (MF. MKT)*, 464/55, 4 Eylül 1899. Marcelle Robinson, *a.g.e.*, s. 421.

¹¹ David A. Traill, "Schliemann's Dream of Troy...", s. 14.

¹² Marcelle Robinson, *a.g.e.*, 97.

¹³ Susan Heuck Allen, "A Personal Sacrifice in the Interest of Science: Calvert, Schliemann and the Troy Treasures", *The Classical World*, Vol. 91, No. 5, 1998, s. 347.

¹⁴ Susan Heuck Allen, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁵ David A. Traill, "Schliemann's Dream of Troy...", s. 16.

¹⁶ Günay Uslu, "Ottoman Appreciation of Trojan Heritage 1870-1875", *Tijdschrift Voor Mediterrane Archeologie*, No: 41, 2009, s. 4.

¹⁷ Heinrich Schliemann, *Troy and Its Remains, A Narrative of Researches and Discoveries Made on the Site of Ilium and in the Trojan Plain*, London 1875, s. 58-59; Ufuk Esin, *a.g.m.*, s. 182.

Schliemann'ın gerek bu sorunu halletmek, gerekse kazı izni meselesini görüşmek üzere dönemin Maarif Nâzırı Safvet Paşa'ya¹⁸ müracaat etmesi, ilgili bürokratların dikkatini bu konuya çevirmesine sebep oldu. Zira o tarihlerde yürürlükte olan 1869 tarihli Âsâr-ı Atika Nizamnâmesine¹⁹ göre, önce Maarif Nezâreti'nden,²⁰ sonra da sahiplerinden izin alarak kazılara başlaması gereken Schliemann, bu prosedürün ikisini de tamamlayabilmiş değildi. Üstelik kazı yaptığı araziye sahiplerinden satın alma girişimi, 1869 Nizamnâmesine göre devletin buradan çıkacak olan eserlerde hak sahibi olamaması anlamına gelmekteydi.²¹

Ortaya çıkan bu durumdan Osmanlı yönetiminin rahatsız olduğu ve bunun da Schliemann'a verilecek kazı iznine yansdığı açıktı. Nitekim 20 Temmuz 1870 tarihinde Schliemann'a yazdığı mektupta Calvert, hükümetin ona [Schliemann'a] karşı olması nedeniyle kazı izni alabilme şansının olmadığını belirtecekti.²²

Rahatsızlık yaratan diğer bir konu ise Hisarlık arazisinin bir kısmının Schliemann tarafından alınmaya çalışılmasıydı. Devletin bu konuda zarara uğramasını istemeyen Safvet Paşa, söz konusu araziye sahiplerinden müze adına satın alarak,²³ buradan çıkması muhtemel eski eserler üzerinde devletin hak sahibi olmasını sağladı. Schliemann böylece, izin verilse dahi, kazılarını mülkiyeti devlete ait olan topraklar üzerinde yürütmek zorunda kalacaktı.

Schliemann'ın İlk Kazı İznini Alması

Osmanlı yönetiminin olumsuz tavrına rağmen, kazı izni için girişimlerine 1871 yılında da devam eden Schliemann, Maarif Nâzırı Safvet Paşa'ya bu kez mektupla yaptığı müracaatta, amacının hazine bulmak olmadığını ve kazı için

¹⁸ Safvet Es'ad Mehmed Paşa (1815-1883) 1868-1871, 1874-1875 tarihlerinde Maarif Nazırlığı yaptı. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Cilt: 5, İstanbul 1996, s. 1433.

¹⁹ *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 1053, 1 Zilkâde 1285/13 Şubat 1869. Ahmet Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3-4, Ankara 1969, s. 66. Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 29, Ankara 2004, s. 77. Nizamnâmenin karşılaştırmalı tahlili için ise bkz; Halit Çal, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Eski Eserler Kanunları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Köpraman'a Armağan*, Ankara 2003, s. 234-270.

²⁰ Nitekim nizamnâmenin birinci maddesi "Bundan böyle Osmanlı Devleti'nde eski eser araştırması yapmak isteyenler, öncelikle Maarif Nezâreti'ne müracaat ve resmen izin almadıkça, hiçbir tarafta eski eser araştırması yapamayacaklardır." hükmünü getirmektedir.

²¹ Nizamnamenin üçüncü maddesi şu şekilde düzenlenmiştir. "Bir adamın mülkü içinde çıkan eski eserler kendisinin malı olacaktır."

²² Günay Uslu, a.g.m., s. 4. Schliemann ise bu durumu, "...Kazılarının sürmesi için gerekli olan fermanın verilmesi sırasında büyük zorluklarla karşılaştım. Bu sırada Türk hükümeti İstanbul'da yeni açılmış olan müze için eser topluyordu ve bu nedenle Sultan kazılara artık izin vermiyordu." sözleriyle değerlendirecektir. Heinrich Schliemann, a.g.e., s. 59; Ufuk Esin, a.g.m., s. 183; Günay Uslu, a.g.m., s. 5.

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) *İrâde Dabiliye (İ. DH.)*, 14863, 29 Haziran 1871.

gerekli olan tüm masrafların kendisi tarafından karşılanacağını belirterek, bulacağı eserleri müze ile yarı yarıya paylaşmayı teklif etti.²⁴ Schliemann'ın teklifi, gerekli önlemleri aldığını düşünen Osmanlı yönetimi açısından da kabul edilebilir hale gelmişti. Üstelik iznin verilmesi hususunda, Bâbâli nezdinde Amerika'nın ticaret ataşesi olarak görev yapan John P. Brown da devreye girmiş, Schliemann'ın tanınan bir kişi olduğu Amerika Sefaretince Osmanlı yönetimine iletilmişti.²⁵

Bunun üzerine Maarif Nezâreti, verilecek iznin şartlarını içeren tezkireyi 19 Haziran 1871 tarihinde Sadârete sundu²⁶ ve kazı için gerekli olan izin 29 Haziran 1871 tarihinde yayınlanan irade ile yürürlüğe girdi.²⁷ Hisarlık arazisinde yapılacak olan çalışmaların bilim açısından önemine vurgu yapılan iradeye göre Schliemann; Hisarlık arazisinde yapacağı kazılar ve bu kazıları takip edecek olan memurun masraflarını kendisi karşılayacaktı. Eski eser bulunması halinde bu eserlerin yarısını müzeye verecek; diğer yarısını ise kendisi alacaktı. Kazı sırasında ortaya çıkacak olan kale duvarları ise sergilenmek üzere olduğu gibi bırakılacaktı.

Schliemann verilen izin çerçevesinde kazılarına 11 Ekim 1871 tarihinde başladı.²⁸ Ancak verilen iznin bir maddesinin Schliemann tarafından farklı yorumlanması, kısa süre sonra yeni bir tartışmanın yaşanmasına sebebiyet verecekti.

İki taraf arasında tartışmaya neden olan hadise kazı izninin "...eski eser çıkarsa yarısı Müze-i Hümayun için alınıp yarısı ise kendisine terk kılınmak..." şeklinde düzenlenen maddesiydi. Maarif Nezâreti Schliemann'a verilecek kazı izni şartlarını hiç şüphesiz 1869 Nizamnâmesi çerçevesinde hazırlamıştı. Bu nizamnâmenin 2. maddesi ise; "Devletçe sakınca görülmeyip de kendülerine izin verilenler, araştıracakları ve çıkaracakları eserleri başka devletlere nakledemeyip dâbilde istediklerine, talep olunur ise hükümete satmaya iznli olacaklardır." hükmünü getirmekteydi. Buna göre Schliemann, her ne kadar bulunacak eserlerin yarısına sahip olma hakkını elinde bulundursa da, yürürlükte olan nizamnamenin 2. maddesine göre, bunları yurt dışına çıkarma hakkına sahip değildi. Bu nedenle Bâbâli kazı iznine eserlerin yurt dışına çıkarılmasına yönelik bir madde konulmasına gerek görmemişti. Ancak 1872 yılında, muhtemelen bazı eserlerin Schliemann tarafından yurt dışına kaçırılabilceği yönünde aldığı duyular

²⁴ David A. Traill, *Schliemann Of Troy. Treasure and Deceit*, London 1995, s. 86; Ufuk Esin, *a.g.m.*, s. 182.

²⁵ BOA, İ. DH, 14863, Lef 2, 19 Haziran 1871; Heinrich Schliemann, *a.g.e.*, s. 59.

²⁶ BOA, İ. DH, 14863, Lef 2, 19 Haziran 1871.

²⁷ BOA, İ. DH, 14863, 29 Haziran 1871.

²⁸ Schliemann'ın Hisarlık'taki ilk dönem kazıları; 11 Ekim-24 Kasım 1871, 1 Nisan-14 Ağustos 1872 ve 2 Şubat-14 Haziran 1873 tarihleri arasında toplam 3 sezon devam etti. Donald F. Easton, *Schliemann's Excavations at Troia 1870-1873*, Mainz am Rhein: von Zabern, 2002, s. 28-72.

üzerine Osmanlı yönetimi, 1869 nizamnâmesinin ilgili hükmünü Schliemann'a hatırlatma gereği hissederek kendisini uyardı. Schliemann'ın bu konuya ilişkin düşüncesi ise bambaşka idi. 1872 yılında yapılan uyarıyı, bu hakkın elinden alınması olarak değerlendiren Schliemann, bu meseleyi eserleri yurt dışına kaçırmanın gerekçesi olarak ve kasıtlı şekilde kendi lehine yorumlayacak ve şu açıklamayı yapacaktı:

*“...Yeni uygulamayla Türk hükümeti yazılı anlaşmamızı sözün tam anlamıyla bozuyordu ve beni sorumluluklarımdan kurtarıyordu. Kesinlikle bir suçum olmadan bozulan anlaşmadan sorumlu değildim; bulduğum değerli şeylerin hepsini kendime saklayarak onları bilim adına kurtardım. Tüm uygar dünya yaptıklarım yüzünden beni alkışlayacaktır...”*²⁹

Hazinenin Atina'ya Kaçırılışı

Aslında Schliemann, kazılara başladığı tarihten itibaren bulduğu eserleri yurt dışına kaçırma niyetindeydi. Üstelik bu eylemi destek de görmekteydi. Nitekim kazıların ikinci sezonu olan 1872 yılında ABD maslahatgüzarı, herhangi bir altın veya gümüş bulması halinde, onları cebine koyması ve sessiz kalması gerektiği konusunda Schliemann'ı uyardı.³⁰ Ancak Osmanlı Devleti'ni asıl harekete geçiren olay, 2 Şubat- 14 Haziran 1873 tarihleri arasında yapılan kazılarda bulunan, Truva Hazinelerinin Atina'ya kaçırılmasıydı.³¹

Osmanlı Devleti'nin yaptığı soruşturmaya göre Schliemann, hazineyi üç seferde Atina'ya kaçırmıştı. Hazinenin büyük kısmı, 1873 yılı Nisan ayı başı ve aynı senenin Mayıs ayı sonunda Kumkale nahiyesinde bulunan ve Karanlık Limana kereste yüklemek üzere gelen Yunanlı kaptan Andrey'a'nın gemisiyle götürüldü. Hafif olup “*koyun ve koltuğa sığabilen*” altın mücevherler ise kasada kendisiyle ve yanındakilerin ceplerinde olmak üzere, Kumkale iskelesinden Çanakkale Gümrük İdaresi'ne getirildi ve muayeneleri yapılmaksızın gümrükten geçişlerine izin verildi.³²

Schliemann hazineleri Atina'ya kaçırdıktan sonra, Osmanlı yönetiminin anlaşmadan doğan haklarını arayacağını ve hazinenin yarısını isteyeceğini biliyordu. Böyle bir durum olması ihtimaline karşı Osmanlı Devleti'ne hazinelerin sahtesini vermeyi planlayan Schliemann, Paris'te kendisine ait finans işlerini yürüten P. Beaurain'e 28 Haziran 1873 tarihinde yazdığı mektupta; bu durumdan korku duyduğunu, böyle bir hadisenin gerçekleşme ihtimaline karşı güvenilir bir kişiye ve makul bir fiyata hazinelerin sahtesini yaptırıp

²⁹ Ufuk Esin, *a.g.e.*, s. 43.

³⁰ Susan Heuck Allen, *a.g.m.*, s. 349.

³¹ Geniş bilgi için bkz; Rüstem Aslan-Ali Sönmez, “Die Entdeckung und der Schmuggel des Priamos-Schatzes von Hisarlık (Troia) nach Athen anhand Osmanischer Quellen”, *Studia Troica*, 19, 2012, Baskıda.

³² *MF. MKT*, 18/147, 24 Temmuz 1874.

yaptıramayacağını sordu.³³ Schliemann'ın korkusunda haklı olduğu, 5 Ağustos 1873 tarihinde Ausburg Allgemeine Zeitung Gazetesi'nde, Truva Hazinelerinin keşfine ait raporu yayınlamasıyla anlaşıldı.³⁴ Rapor, tüm dünyada ve akademisyenler arasında büyük bir ilgiyle karşılanırsa da, Osmanlı'da büyük bir hayal kırıklığı ve öfkeye neden olmuş ve Osmanlı Devleti hazinelerin kendi payına düşen yarısını almak üzere Atina'da Schliemann'a karşı büyük bir hukuk mücadelesi başlatmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Hazineleri Geri Alma Çabası ve Başlatılan Hukuk Savaşı

Truva Hazineleri'nin Schliemann tarafından kaçırılması haberinin alınmasından sonra Osmanlı yönetimi, Atina'ya götürülen eserlere ilişkin bir soruşturma başlatarak,³⁵ söz konusu eserlerin kaçırılmasında ihmali görülen Kumkale Müdürü Rüstem Ağa, Çanakale Gümrük Müdürü Halid Ağa ve gümrükte görevli bulunan memurların yargılanmasına karar verdi.³⁶ Hükümet ayrıca, Hisarlık'ta Schliemann'ın eski eser çıkardığı yerlerde hiç kimseye kazı yaptırılmaması ve bölgenin kontrol altında bulundurulmasını gerekli birimlere ilettili.³⁷

Tüm bunlara ek olarak Maarif Meclisi de, 1869 nizamnâmesinin yerine yürürlüğe konan 1874 tarihli Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi'nin,³⁸ eski eserlerin yurt dışına çıkarılmasına izin veren ve dönemin basını tarafından da eleştirilen,³⁹ 3. ve 32. maddelerini değiştirmek üzere harekete geçti. Ancak, aralarında Schliemann'ın da yer aldığı bir takım yabancıların, buldukları eserleri yurt dışına

³³ David A. Traill, "Priam's Treasure: Schliemann's Plan to Make Duplicates for Illicit Purposes", *Myth, Scandal, and History. The Heinrich Schliemann Controversy and a First Edition of the Mycenaean Diary*, Detroit 1986, s. 111. Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 122.

³⁴ Susan Heuck Allen, *a.g.e.*, s. 169.

³⁵ Soruşturmayı mükemmel yürüttüğü gerekçesiyle Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Evrak Müdürü İzzet Efendinin Rütbe-i Sâlise ile taltif edilmesi Maarif Nezâreti'nce talep edilmiştir. *BOA, MF. MKT*, 17/188, Lef 2, 29 Mart 1874.

³⁶ *BOA, MF. MKT*, 18/147, 23 Temmuz 1874. Yargılama sonucunda Rüstem Ağa 3 ay hapis cezasına çarptırılmıştı. Hüseyin Karaduman, *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı*, Ankara 2008, s. 164.

³⁷ *BOA, MF. MKT*, 18/94, 4 Haziran 1874.

³⁸ *Düstûr 1. Tertip*, Cilt: 3, İstanbul 1289, s. 426-430. Nizamnâme hakkında geniş bilgi için ise bkz; Ahmet Mumcu, *a.g.m.*, s. 70-73; Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 328-331; Hüseyin Karaduman, *a.g.e.*, s. 75-77. Halit Çal, *a.g.m.*, s. 234-270.

³⁹ Dönemin basını bu maddeleri 1869 Nizamnâmesine göre bir geri adım olarak nitelendirmekteydi. Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 330.

kaçırmaları gerekçe gösterilerek hazırlanan değişiklik tasarısı,⁴⁰ özellikle yabancı devletlerin baskısı nedeniyle yürürlüğe konamadı.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin kaçırılan eserleri geri alabilmek için en büyük mücadelesi ise şüphesiz Schliemann'a karşı başlatılacak hukuk savaşıydı. Davayı yürütmek üzere düşünülen isim, o dönemde Müze Müdürü olarak görev yapan Anton Dethier'di. Maarif Nezâreti'nin teklifi üzerine bu göreve atanan Dethier'e,⁴² Atina'da yapacağı masraflar için ilk planda 800 Frank harcırah verildi.⁴³ Atina'da 1874 Yılı'nın Nisan ayında başlayan⁴⁴ davanın ilk günlerinde, o tarihlerde Atina'da bulunan Dethier'den gelen haberler nedeniyle, Osmanlı yönetiminin beklentisi oldukça olumluydu. Nitekim 2 Mayıs 1874 tarihinde Maarif Nezâreti'ne göndermiş olduğu yazıda Dethier, bir avukatın tutulduğunu ve davanın kısa süre içerisinde kazanılacağını ifade etmekteydi.⁴⁵

Dava süreci başladıktan sonra Osmanlı ve Yunan hukuk mevzuatının farklılığından kaynaklanan bazı sıkıntıların ortaya çıktığı görüldü. Osmanlı Devleti adına davayı yürütmekle görevli avukatlardan olan Papanigopoulos, Maarif Nezâreti'ne gönderdiği yazıda; Yunanistan'da devlet ve kişiler arasında ortaya çıkan ihtilafın Maliye Nezâreti'nce dava edildiğini, Osmanlı Devleti'nde ise her bir daire başkanının kendi dairesinin hukuk ve menfaatlerini muhafazayla görevli olduğunu belirterek, Maarif Nezâreti'nin bu hususu dava etmeye yetkili olduğuna dair Şûrâ-yı Devlet'ten bir tasdikname çıkararak acilen Atina Sefareti'ne göndermesini talep etti.⁴⁶

Schliemann'a karşı yürütülen davanın kazanılabilmesi için gerekli çalışmalar yapılmasına rağmen, ilk mahkemenin 1874 yılının Mayıs ayı sonlarında kaybedilmesi Osmanlı hükümetini büyük hayal kırıklığına uğratmıştı. Hayal kırıklığına uğrayanların en başında ise Dethier geliyordu. Mahkemenin Osmanlı Devleti aleyhine karar vermesini, Yunanistan'ın Schliemann'a verdiği desteğe bağlayan Dethier, davanın bir üst mahkemeye götürülmesi halinde dahi kazanılamayacağı düşüncesindeydi. Ona göre Schliemann tarafından kaçırılan eserlerin satılmasına mani olabilmek için yapılması gereken, bir protesto kaleme alarak Avrupa ve yerel gazetelere ilan vermektir. Maarif Nezâreti, Dethier'in görüşlerine ek olarak, Amerika Sefareti'nin bu işteki sorumluluğu üzerinde durulmasının da yarar sağlayabileceğini belirterek Bâbıâli'ye üç teklif sundu:

⁴⁰ BOA, MF. MKT, 21/143, 1 Aralık 1874. Kamil Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, İcom Türkiye Milli Komitesi Yayınları, İstanbul 1965, s. 52-54.

⁴¹ Eserlerin yurt dışına çıkışının tekrar yasaklanması, Osman Hamdi Bey döneminde hazırlanan 1884 tarihli nizamnameyle yürürlüğe konacaktır. *Düstûr 1. Tertip*, Zeyl: 4, İstanbul 1302, s. 89-97.

⁴² BOA, MF. MKT, 17/98, 12 Mart 1874.

⁴³ BOA, MF. MKT, 18/5, 5 Nisan 1874.

⁴⁴ Susan Heuck Allen, *a.g.e.*, s. 176.

⁴⁵ BOA, MF. MKT, 18/73, 2 Mayıs 1874.

⁴⁶ BOA, MF. MKT, 18/78, 16 Mayıs 1874.

“...Davanın yeniden görülmesini istemek, yaşanan olaya ilişkin bir protesto kaleme almak ya da bu hususta yalnız Amerika sefaretini sorumlu tutmak.”⁴⁷

Bâbîâlî, Maarif Nezâreti'nden gelen görüş doğrultusunda iki önemli kararı uygulamaya koydu. Buna göre dava, tekrar görülmek üzere bir üst mahkeme olan Yunan Temyiz Mahkemesi'ne götürüldüğü gibi, eserlerin toptan veya tek tek satılmasını engelleyebilmek için de gerek iç basında, gerekse Viyana, Berlin, Paris ve Londra'daki gazetelerde yayınlanacak bir protesto metni hazırlandı:

“Schliemann nam kimesne Kal'a-i Sultaniye'de Hisarlık nam mahalde bulmuş olduğu altın ve gümüş ve bakır ve taştan ve mermerden masnû' Âsâr-ı Atıkayı hafıyyen kaçırmış ve eşyâ-yı mezkkûrenin Müze-i Hümayûn ile kendi beyninde nısfıyyet üzere taksimini icra etmemiş olduğundan eşyâ-yı mezkkûrenin her nev' hibe ve bey'i keen lem yekûn hükmünde olduğunu ve her nerede bulunur ise da'vâ ve abz olunacağını Devlet-i Aliyye cümleye ilân eder.”⁴⁸

Osmanlı yönetiminin aldığı kararlar kısa sürede etkisini gösterdi. Yunan Temyiz Mahkemesi, ilk mahkemenin aldığı kararı 1874 yılının Haziran ayı ortalarında feshederek, Truva koleksiyonunun iadesine hükmetti. Ancak bu kez de eserler Schliemann'ın evinde bulunamadı.⁴⁹ Ortaya çıkan bu yeni durum üzerine Atina sefaretî, adı geçen eserlerin Schliemann'dan alınarak kendilerine iade edilmesi talebini Yunan makamlarına bildirdi ve Schliemann'ın evini gözetim altında bulundurabilmek için 500 Frank ücret ödeyerek hafiyeler memurları tuttu. Sefaret ayrıca, Schliemann hakkında emniyeti suiüstimal edenler için mahkemeye şikâyette bulunarak, açılacak yeni davanın masraflarının karşılanabilmesi için de 5 bin Frank'ın kendilerine gönderilmesini Osmanlı hükümetinden istedi.⁵⁰

Osmanlı Yönetiminin Schliemann'la Uzlaşması ve Truva Hazinelerinin Kaybedilişi

Schliemann'a karşı açılan yeni davada tazminat miktarı bir milyon Frank olarak belirlenmişse de,⁵¹ aradan geçen on aylık süre sonunda, Yunanistan'daki mahkemenin tazminat bedeli olarak sadece 10 bin Frank'a hükmetmesi bütün ümitleri sona erdirmişti. Schliemann bir yıldan uzun süredir devam eden mahkeme sürecinin bu şekilde sona ermesinden şüphesiz çok mutluordu. Hatta belirlenen tazminat bedeli 10 bin Frank olmasına rağmen 50 bin Frank vermeyi ve yeni bir kazı anlaşması yapmayı teklif etti. Bu gelişme üzerine Osmanlı yönetimi, Atina Sefaretî vasıtasıyla Schliemann'la görüşmeye karar vererek,

⁴⁷ BOA, MF. MKT, 18/81, 25 Mayıs 1874.

⁴⁸ BOA, MF. MKT, 18/97, Lef 1, 9 Haziran 1874. Günay Uslu, *a.g.m.*, s. 8.

⁴⁹ David A. Traill, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁰ BOA, MF. MKT, 18/101, 16 Haziran 1874. Atina sefaretine gönderilmesi düşünülen 5 bin frank ancak Ağustos ayında gönderilebilmiştir. BOA, MF. MKT, 19/71, 20 Ağustos 1874.

⁵¹ BOA, MF. MKT, 26/153, 3 Nisan 1875.

Schliemann'ın yaptığı 50 bin Franklık teklifi değerlendirmeye aldı. Konu Maarif Meclisinin 3 Nisan 1875 tarihinde yaptığı toplantıda ayrıntılarıyla tartışıldı. Buna göre Schliemann, Hisarlık arazisinden kaçırılmış olduğu eski eserler için tazminat bedeli ve dava masrafı olarak 50 bin frank ödeyecek, ancak kendisine bundan sonra kazı ve araştırma yapma izni verilmeyecekti. Toplantıda ayrıca, yeni bir dava açılmasının boş yere zaman kaybı yaratacağı üzerinde durularak, mahkeme harcı, vekil ücreti gibi bir takım masraflar yapmaktansa meselenin *sulben* sonuçlandırılmasının daha münasip olacağı kararına varıldı ve böylece Osmanlı Devleti hazinelerin kendisine ait olan hissesinden vazgeçti.⁵²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde eski eser konusunda en önemli gelişmeler Tanzimat dönemiyle birlikte başlamıştır. Bunda, söz konusu dönemde siyasi ve sosyal yaşamda meydana gelen köklü değişimler kadar, yabancı ülkelerde eğitim alan kişilerin Avrupa'da görmüş oldukları kurumları Osmanlı Devleti'nde hayata geçirme çabalarının da etkisi olmuştur. Avrupa örneğinden yola çıkılarak yapılan çalışmalar, kısmen de olsa eski eser bilincinin oluşması ve bu eserlerin korunması hususunda önemli katkılar sağlamıştır. Ancak, eski eser meselesinin kendilerini antik dönemin varisçileri olarak gören batılı devletlerin gittikçe artan baskısı nedeniyle uluslararası rekabetin bir parçası haline gelmesi, Osmanlı Devleti'nin bu konuda kendi inisiyatifi ile bir politika belirleme şansını azaltmıştır. Üstelik eski eser politikasını sahiplenecek kadro eksikliği ve buna bağlı olarak yaşanan sıkıntılar alınan kararların sürdürülebilirliğini de ortadan kaldırmıştır.

Bu durumun en somut göstergelerinden birisi, şüphesiz Truva hazinelerinin kaçırılışı ve akabindeki Schliemann davasıdır. Atina'da yaşanan dava sürecinde Schliemann, bu durumu kendi lehine çok iyi kullanmış ve dönemin siyasi-iktisadi atmosferinden mümkün olduğunca yararlanmışır. Üstelik bu husus sadece davaya ilişkin süreçle sınırlı kalmamış, Maarif Meclisi'nce 1875'te bir daha Truva'da araştırma izni verilmemesi yönünde alınan karara rağmen, Schliemann, ilki 1876 yılında⁵³ olmak üzere, sırasıyla 1878⁵⁴, 1882⁵⁵ ve 1890 yıllarında dört kez daha kazı izni almıştır. Schliemann'a kazı izinlerinin hangi siyasi-ekonomik şartların veya hangi yöneticilerin ihmali neticesinde verildiği bu gün tam olarak araştırılmış değildir. Ancak aldığı bu izinler sürecince Schliemann, çok sıkı denetim altında tutulmuş, çalışma şartları mümkün olduğunca zorlaştırılmış ve hatta, kazı izni bittiği dönemlerde, bölgeyi gezmesine müsaade edilmemiştir.⁵⁶ Schliemann, 1890 yılında öldüğünde, Truva

⁵² BOA, MF. MKT, 26/153, 3 Nisan 1875.

⁵³ BOA, MF. MKT, 34/30, 24 Şubat 1876.

⁵⁴ BOA, MF. MKT, 57/149, 3 Ağustos 1878.

⁵⁵ BOA, MF. MKT, 74/129, 2 Mart 1882.

⁵⁶ BOA, MF. MKT, 1415/45, 25 Nisan 1887.

Hazinelere medenî âleme kazandırdığı için batı dünyası tarafından alkışlansa da, Türkiye'nin kolektif hafızasında, Osmanlı belgelerinin ifadesiyle “*Truva Hazinelerini Atina'ya aşırın*” kişi olarak hatırlanmaktadır.

Truva hazineleri ise Şilimanın ölümü sonrasında ikinci dünya savaşına kadar Berlin Müzesi'nde sergilenmiş ve savaş sırasında gizemli bir şekilde ortadan kaybolmuştur. 1992 yılında hazinelerin savaş ganimeti olarak Rusya'ya götürüldüğü ve 1993 yılına kadar puşkin müzesinde saklandığı anlaşılmıştır. Söz konusu buluntular 1995 yılından itibaren puşkin müzesinde sergilenmektedir.⁵⁷

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz; Wladimir P. Tolstikov-Michail J. Trejster, Der Schatz aus Troia. Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. Katalogbuch Ausstellung in Moskau, Stuttgart-Zürich 1997.

Kaynakça

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrâde Dabîliye (İ. DH.), No: 14863, 67168.

Maarif Mektubî Kalemi (MF. MKT.), No: 464/55, 17/98, 17/188, 18/5, 18/73, 18/78, 18781, 18/94, 18/97, 18/101, 18/147, 19/71, 21/143, 26/153, 34/30, 57/149, 74/129.

B- Araştırma ve İncelemeler

ALLEN, Susan Heuck, “A Personal Sacrifice in the Interest of Science: Calvert, Schliemann and the Troy Treasures”, *The Classical World*, Vol. 91, No. 5, 1998, s. 345-354.

ALLEN, Susan Heuck, *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlık*, University of California Press, 1999.

ASLAN, Rüstem-Sönmez, Ali, “Die Entdeckung und der Schmuggel des Priamos-Schatzes von Hisarlık (Troia) nach Athen anhand Osmanischer Quellen”, *Studia Troica*, 19, 2012, Baskıda.

BAHRANİ, Zainab-Çelik, Zeynep-Eldem, Edhem, *Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914*, Salt Yayınları, İstanbul 2011.

CEZAR, Mustafa, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul 1995.

ÇAL, Halit, “Osmanlı'dan Cumhuriyete Eski Eserler Kanunları”, *Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopruman'a Armağan*, Ankara 2003, s. 234-270.

Düstür 1. Tertip, Cilt: 3, İstanbul 1293.

Düstür 1. Tertip, Zeyl: 4, İstanbul 1302.

EASTON, Donald F., *Schliemann's Excavations at Troia 1870-1873*, Mainz am Rhein: von Zabern, 2002.

ESİN, Ufuk, *Heinrich Schliemann, Kazı Raporları ve Mektuplarından Seçme Parçalarla*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1991.

ESİN, Ufuk, “19. Yüzyılın Sonlarında Heinrich Schliemann'ın Troya Kazıları ve Osmanlılar'la İlişkileri”, *Osman Hamdi Bey Dönemi Sempozyumu 17-18 Aralık 1992*, İstanbul 1993, s. 179-180.

HOLID, Renata-Ousterhout, Robert, *Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diploması, Sanat*, Pera Müzesi Yayını, İstanbul 2011.

KARADUMAN, Hüseyin, “Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 29, Ankara 2004, s. 73-92.

KARADUMAN, Hüseyin, *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı*, Ankara 2008.

- KUNDAKÇI, Gül E., "19. Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, Cilt: 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 1-10.
- MUMCU, Ahmet, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3-4, Ankara 1969, s. 46-78.
- ORTAYLI, İlber, "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1599-1600.
- ORTAYLI, İlber, "Osman Hamdi'nin Önündeki Gelenek", *I. Osman Hamdi Bey Kongresi Bildiriler (2 Ekim 1990)*, Yayına Hazırlayan: Zeynep Rona, İstanbul 1992, s. 126-131.
- ÖZ, Tahsin, *Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler*, İstanbul 1948.
- ROBINSON, Marcelle, *Schliemann's Silent Partner: Frank Calvert (1828-1908) Pioneer, Scholar and Survivor*, Xlibris Corporation, 2006.
- SCHLIEMANN, Heinrich, *Troy and Its Remains, A Narrative of Researches and Discoveries Made on the Site of Ilium and in the Trojan Plain*, London 1875.
- SU, Kamil, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, Icom Türkiye Milli Komitesi Yayınları, İstanbul 1965.
- SÜREYYA, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Cilt: 5, İstanbul 1996.
- ŞAHİN, Gürsoy, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 42, Ankara 2007, s. 101-126.
- Takvim-i Vekâyi*, Def'a 1053, 1 Zilkâde 1285/13 Şubat 1869.
- TOLSTİKOV, Wladimir P.- TREJSTER, Michail J., *Der Schatz aus Troia. Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. Katalogbuch Ausstellung in Moskau, Stuttgart-Zürich 1997.*
- TRAILL, David A., "Schliemann's American Citizenship and Divorce", *The Classical Journal*, Vol. 77, No. 4, 1982, s. 336-342.
- TRAILL, David A., "Schliemann's Dream of Troy: The Making of a Legend", *The Classical Journal*, Vol. 81, No. 1, 1985, s. 14-15.
- TRAILL, David A., "Priam's Treasure: Schliemann's Plan to Make Duplicates for Illicit Purposes", *Myth, Scandal, and History. The Heinrich Schliemann Controversy and a First Edition of the Mycenaean Diary*, Detroit 1986.
- TRAILL, David A., *Schliemann Of Troy. Treasure and Deceit*, London 1995.
- USLU, Günay, "Ottoman Appreciation of Trojan Heritage 1870-1875", *Tijdschrift Voor Mediterrane Archeologie*, No: 41, 2009, s. 4-10.